

مقایسهٔ انسجام واژگانی در شعر جعفر ابراهیمی و عرفان نظر آهاری

دکتر سهیلا فرهنگی* s_farhangi@pnu.ac.ir

استادیار دانشگاه پیام نور گیلان

مریم یوسفی نصیری نژاد

کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

واژگان کلیدی

* ادبیات کودک

* شعر

* انسجام واژگانی

* جعفر ابراهیمی

* عرفان نظر آهاری

چکیده

انسجام امکانی است که عناصر زبانی را با قبل و بعد از خود پیوند می‌دهد. انسجام واژگانی یکی از انواع انسجام است که در اثر انتخاب واژه‌های مربوط به هم به دست می‌آید و شامل تکرار، هم‌آیی، شمول معنایی یا جزء و کل، هم‌معنایی یا مترادف، تضاد یا تقابل، هم‌آوانویسی، جزءواژگی و... است. در این مقاله نگارندگان تلاش کرده‌اند که ابزارهای انسجام واژگانی را در منتخبی از اشعار گروه سنی کودک و نوجوان از عرفان نظر آهاری و جعفر ابراهیمی بررسی کنند. به این منظور دو اثر از شاعران یادشده با عنوان روی تخته سیاه جهان با گچ نور بنویس و صلح مثل چای تازه دم - که تعداد واژگان به کار رفته در آن‌ها تقریباً یکسان است - انتخاب و به ارزیابی کمی و کیفی کاربرد ابزارهای انسجامی در شعر این دو شاعر پرداخته شد. این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از نظریات هلیدی و حسن در زمینهٔ انسجام انجام شده، بیانگر به‌کارگیری ابزارهای انسجام واژگانی در اشعار کودک و نوجوان در هر دو شاعر است و نشان می‌دهد که ابزارهای انسجام واژگانی تکرار و هم‌آیی بیشتر مورد توجه این شاعران کودک و نوجوان بوده است.

۱. مقدمه

هر نظامی که به پیچیدگی زبان انسان باشد ناگزیر در معرض مطالعات گوناگون قرار می‌گیرد (اسمیت و ویلسون، ۱۳۶۷: ۹). عمر علم زبانشناسی نیز اگرچه به صد و پنجاه سال می‌رسد و در این مدت تحولات عظیمی را پشت سر گذاشته، اما نتایج ضمنی و انقلابی آن به جز عده معدودی برای قشر عظیمی از مردم ناشناخته است (هال، ۱۳۶۳: ۴-۸). از اصطلاحات مربوط به زبانشناسی—که در دهه‌های اخیر بسیار مورد استفاده قرار گرفته—اصطلاح انسجام است. انسجام بر رابطه‌های معنایی بینامتنی‌ای دلالت دارد که در فهم متن دخالت دارند (هلیدی، ۱۹۸۵) و می‌توان گفت انسجام یا پیوستگی نتیجه رابطه دو جمله با یکدیگر است و در سطوح آوایی، معنایی، نحوی و منطقی زبان شکل می‌گیرد (هلیدی و حسن، ۱۹۷۶). بر اساس نظریه هلیدی و حسن (۱۹۷۶) یکی از ویژگی‌های متن داشتن انسجام است؛ در واقع ممکن است که درجه انسجام یک متن کم و زیاد باشد، اما نمی‌توان گفت که آن متن انسجام ندارد، زیرا متن فاقد انسجام را نمی‌توان متن نامید (نقل از پورنامداریان و ایشانی، ۱۳۸۹: ۸). در تعریف معناساختی از متن انسجام به معنای ارتباط معناساختی و درونی واحدهای متن است (گشمردی و رضانواز، ۱۳۹۲: ۱۷۷). در تشکیل یک متن علاوه بر روابط ساختاری میان اجزای درون جمله و بند، تعدادی روابط معنایی فراجمله‌ای نیز وجود دارد که این روابط از طریق عوامل انسجام نظیر ارجاع، حذف، جایگزینی و انسجام واژگانی نمود ظاهری پیدا می‌کنند (مرآت، ۱۳۹۰: ۲۹۸).

انسجام واژگانی مبتنی بر رابطه‌ای است که میان واحدهای واژگانی زبان به لحاظ محتوای معنایی‌شان با یکدیگر ایجاد می‌شود و متن از طریق این روابط، تداوم و انسجام می‌یابد. البته در حوزه انسجام واژگانی، واحدهای واژگانی به خودی خود، دارای انسجام هستند؛ به این مفهوم که برخی از آن‌ها برخی دیگر را تفسیر می‌کنند و به ادوات ربط صوری نیاز ندارند. این گونه انسجام به دو دسته اصلی تکرار^۱ و هم‌آیی^۲ تقسیم می‌شود (پروینی و نظری، ۱۳۹۳: ۴۰). در تقسیم‌بندی کلی انسجام و نیز انواع انسجام واژگانی نظرات متفاوت و متنوعی ارائه شده است. جدول شماره ۱ نمونه‌ای از عوامل انسجامی را نشان می‌دهد (ایشانی، ۱۳۹۳: ۱۶).

^۱ .repetition

^۲ .collocation

جدول شماره ۱: خلاصه‌ای از عوامل انسجامی

روابط عنصر سازنده		انسجام غیرساختاری ^۱	
روابط انداموار	عناصر	رابطه نوعی گره	روابط عنصر سازنده
۱. پیوندی ^{۱۲} ۲. مجاورت جفت‌ها ^{۱۳} مثال: جوابی که بعد از سؤال می‌آید. پذیرش که پس از پیشنهاد می‌آید و ...	الف. ارجاع ۱. ضمیری ^۷ ۲. اشاره‌ای ^۸ ۳. حرف تعریف ^۹ ۴. مقایسه‌ای ب. جانمایی و حذف ۱. اسمی ^{۱۰} ۲. فعلی ^{۱۱} ۳. جمله‌ای ^{۱۲}	هم‌مرجع ^{۱۱} هم‌طبقه ^{۱۸}	عوامل انسجامی دستوری
۳. تمدیدی ^{۲۶} مثال: هنوز	الف. عام ۱. تکرار ^{۲۰} ۲. هم‌معنایی ^{۲۱} ۳. تضاد معنایی ^{۲۲} ۴. جزء و کل ب. نمونه‌ای (موردی) ۱. برابری ^{۲۹} ۲. نامگذاری ^{۳۰} ۳. تشابه	هم‌طبقه ^{۲۴} یا هم‌گستر ^{۲۵} هم‌مرجع ^{۳۱} یا هم‌طبقه ^{۳۲}	عوامل انسجامی واژگانی
انسجام ساختاری			
الف. توازن ^{۳۵} ب. بسط مبتدا - خبر ^{۳۶} ج. سازمان‌دهی (اطلاعات) کهنه و نو ^{۳۶}			

بر اساس این جدول، بخشی از انسجام به وسیله واژگان و بخشی از طریق دستور ایجاد می‌شود. بنابراین انسجام به دو گروه کلی انسجام دستوری و انسجام واژگانی تقسیم می‌شود که ارجاع، حذف و جایگزینی از ابزارهای دستوری محسوب می‌شوند و تکرار، ترادف معنایی، تضاد

1- non-structural cohesion	2- componential relations
3- organic relations	4- device
5- typical tie relation	6- reference
7- pronominals	8- demonstrative
9- definite article	10- comparative
11- co-reference	12- conjunctive
۱۳- adjacency pairs	14- substitution
15- nominal	16- verbal
17- clausal	18- co- classification
19- general	20- repetition
21- synonymy	22- antonymy
23- metonymy	24- co-classification
25- co- extension	26- continuative
27- instancial	28- equivalence
29- naming	30- semblance
31- co-reference	32- co-classification
33- structural cohesion	34- Parallelism
35- theme-rheme development	36- given-new organization

معنایی و شمول معنایی در انسجام واژگانی می‌گنجند. البته گروهی چندمعنایی، واحدواژگی و جزءواژگی را نیز از عوامل انسجام واژگانی برشمرده‌اند (قوامی و آذرنوا، ۱۳۹۲: ۷۶). در تحقیقاتی که بر طبق تقسیم‌بندی هلیدی و حسن از ابزارهای انسجامی در سه گروه سنی شش، ده و دوازده سال انجام شد، مشخص شد که کاربرد جایگزینی، حذف و حروف ربط -که از جمله ابزارهای انسجامی محسوب می‌شوند- در تمامی این گروه‌های سنی بسامد پایینی داشته و انسجام واژگانی تکرار (عین واژه) و نیز کاربرد ضمائر بیشترین کاربرد را داشته است (محرابی ساری، ۱۳۹۴: ۵).

هدف از پژوهش حاضر ارزیابی انسجام واژگانی در شعر دو شاعر کودک و نوجوان و مقایسه کمی و کیفی آن دو با هم است. برای این منظور کتاب «روی تخته سیاه جهان با گنج نور بنویس» از جعفر ابراهیمی و «صلح مثل چای تازه‌دم» از عرفان نظرآهاری برگزیده شدند. علت انتخاب سروده‌ها از دو شاعر متفاوت، نشان دادن توانایی‌های دو شاعر غیرهم‌جنس در به‌کارگیری واژگان منسجم در اشعار کودک و نوجوان است که شاید در ظاهر سهل و ساده نشان دهد، اما هنرمندی‌های خاص خود را می‌طلبد. همچنین به دلیل اینکه اشعار منتخب جعفر ابراهیمی کوتاه‌تر از اشعار عرفان نظرآهاری بودند، در این مقاله تحلیل یک نمونه از شعر نظرآهاری و دو نمونه از شعر ابراهیمی آمده است.

۲. پیشینه پژوهش

درباره بررسی انسجام و انسجام واژگانی در متون فارسی پژوهش‌های مختلفی انجام شده است. مقالات «عوامل انسجام در زبان فارسی» (شیری، ۱۳۸۲)، «تحلیل انسجام و هماهنگی انسجامی در شعری کوتاه از شاملو» (قوامی و آذرنوا، ۱۳۹۲)، «روند رشد کاربرد ابزار انسجام واژگانی در کودکان فارسی‌زبان» (محرابی ساری، ۱۳۹۴)، «نقش تکرار آوایی در انسجام واژگانی شعر عروضی فارسی» (غلامحسین‌زاده و نوروزی، ۱۳۸۹) و «تحلیل انسجام و هماهنگی انسجامی در مقامه مضیریه بدیع‌الزمان همدانی» (مسبوق و دلشاد، ۱۳۹۵) از جمله مقاله‌هایی هستند که به بررسی انسجام و انسجام واژگانی پرداخته‌اند. اما درباره بررسی عوامل انسجام واژگانی در شعر کودک و نوجوان عرفان نظرآهاری و جعفر ابراهیمی و مقایسه کاربرد عوامل انسجامی در اشعار این دو شاعر پژوهشی منتشر نشده است. تنها پژوهش در این زمینه

پایان‌نامه‌ای با عنوان بررسی انسجام واژگانی در اشعار برگزیدهٔ جعفر ابراهیمی و عرفان نظرآهاری است که این مقاله برگرفته از آن است.

۳. آشنایی با عرفان نظرآهاری و جعفر ابراهیمی

عرفان نظرآهاری، شاعر و نویسندهٔ زن معاصر در حوزهٔ ادبیات کودک و نوجوان، در سال ۱۳۵۳ در تهران به دنیا آمد. او پس از دریافت مدرک کارشناسی در رشتهٔ ادبیات انگلیسی تحصیلات خود را در رشتهٔ زبان و ادبیات فارسی ادامه داد و موفق به دریافت مدرک دکتری شد. نظرآهاری در زمینهٔ ادبیات کودکان و نوجوانان آثار متعددی منتشر کرده است که برخی از آن‌ها به زبان‌های انگلیسی، فرانسه، ترکی، کردی و عربی ترجمه شده‌اند. از آثار او می‌توان به کتاب‌های چای با طعم خدا، نامه‌های خط‌خطی، لیلی نام تمام دختران زمین است، کوله‌پشتی‌ات کجاست؟ و پشت کوجه‌های ابر اشاره کرد. کتاب روی تخته سیاه جهان با گچ نور بنویس از این شاعر شامل هجده قطعه شعر است که در این پژوهش از جهت انسجام واژگانی مورد بررسی قرار گرفته است.

جعفر ابراهیمی متخلص به شاهد از نویسندگان و شاعران معاصر ادبیات کودکان و نوجوانان است که در ۲۱ مهرماه ۱۳۳۰ در روستای «حور» شهرستان نمین در استان اردبیل و در خانواده‌ای با ذوق و قریحهٔ ادبی به دنیا آمد. از آثار او می‌توان به یک سنگ و یک دوست، آواز پوپک، آسمان ابری نیست، آب مثل سلام، خورشیدی اینجا خورشیدی آنجا، بوی گنجشک، در کوجه‌های خیس، پلی به سوی شعر، آواز پوپک، فصل خون مهتاب، تا کجای آسمان و آسمان دوم اشاره کرد. مجموعه شعر «صلح مثل چای تازه‌دم» شامل ۳۲ قطعه شعر برای گروه سنی «ج» و «د» است که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است.

۴. تحلیل انسجام واژگانی اشعار منتخب جعفر ابراهیمی

۴-۱. شعر «هستمت»

همیشه خواب من

خیال من

تو بوده‌ای!

همیشه فکر و ذکر من

سؤال من

تو بوده‌ای
 همیشه بوده‌ای تو در وجود من
 تمام بود من، نبود من
 تو بوده‌ای!
 و شعر من، سرود من
 تو بوده‌ای
 همیشه هستمت
 و می‌پرستم (ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۴).

جدول شماره ۲: انسجام در شعر «هستمت»

تعداد	نمونه‌های انسجام	عوامل انسجام
۵	«بوده‌ای» (۵ بار) / «همیشه» (۴ بار) / «تو» (۵ بار) / «ت» (۲ بار) / «من» (۹ بار)	تکرار
-	-	شمول معنایی یا جزء و کل
۲	«بود» و «وجود» / «شعر» و «سرود» / (هم‌معنایی بافت مقید)	هم‌معنایی یا مترادف
۲	«فکر» و «ذکر» / «خواب» و «خیال»	هم‌آیی
۱	«بود» و «نبود»	تضاد یا تقابل

الف. تکرار: انسجام واژگانی دو گونه‌ی اساسی دارد: تکرار و هم‌آیی (شیری، ۱۳۸۲: ۱۳). تکرار یک واژه در دو عبارت یا دو بند مختلف باعث پیوند آن دو عبارت و دو بند و در نهایت ایجاد انسجام آن متن می‌شود (مسبوق و دلشاد، ۱۳۹۵: ۱۳). در شعر «هستمت» تکرار واژه‌هایی همچون «من» در نقش مضاف‌الیه، «همیشه» در نقش قید، «تو» در نقش فاعل و «ت» در هستمت و می‌پرستم، به ترتیب در نقش‌های مضاف‌الیه‌ی و مفعولی توجه خواننده را به خود معطوف می‌دارد و به اصطلاح، تکرار واژه‌ها در مرکز توجه قرار دارد. همچنین تکرار «بودن» در این شعر با عنوان آن - که «هستمت» است - تناسب زیبایی آفریده است.

ب. هم‌معنایی یا مترادف: میلر به نقل از لاینپیتز می‌نویسد: دو واژه را در صورتی می‌توان هم‌معنا دانست که ارزش صدق جمله با جایگزینی دو واژه تغییر نکند. اگر این تعریف را اساس

قرار دهیم، شاید نتوانیم هیچ دو واژه‌ای را هم‌معنا در نظر بگیریم، اما با محدود کردن این تعریف به بافت می‌توانیم واژه‌هایی را هم‌معنا بنامیم (پهلوان‌نژاد و سرسرای، ۱۳۹۰: ۱۳). در این شعر در مبحث هم‌معنایی یا مترادف کلمات «بود» در «بوده‌ای» و «بودن» (به معنای وجود داشتن) و «شعر» و «سرود» در نوع هم‌معنایی بافت مقید جلوه می‌کنند. دو واژه «شعر» و «سرود» بنا به بافت در جاهایی می‌توانند جایگزین همدیگر شوند و مورد استفاده قرار گیرند و به همین دلیل هم‌معنایی «بافت مقید» نام می‌گیرند. از واژه‌های هم‌شمول و متشابه یا هم‌آوا در این شعر استفاده نشده است.

ج. هم‌آیی: باهم‌آیی‌ها یکی از الگوهای معمولی رایج در زبان هستند. اصطلاح باهم‌آیی را نخستین بار فرث معرفی کرد. او عقیده داشت که هر واژه با واژگانی که آن را همراهی می‌کند، مرتبط است. از این پدیده معمول و رایج زبانی، تعاریف دیگری نیز شده است مانند: همراهی واژگانی، خوشه‌های واژگانی، تداعی واژگانی، زبان کلیشه‌ای و رابطه هم‌نشینی که برخی از این معیارها در بررسی هم‌آیی در زبان فارسی به کار نمی‌آیند (شریفی و کرامتی یزدی، ۱۳۸۷: ۲۲۰-۲۲۵). در شعر مورد بررسی واژگان «فکر» و «ذکر» و «خواب» و «خیال» با هم‌آیی متداعی به انسجام‌بخشی شعر کمک کرده‌اند.

د. تضاد: دو کلمه که در «صورت» مختلف و در «معنی» ضد یکدیگر باشند، متضاد نامیده می‌شوند، مانند خوبی و بدی. در این شعر دو فعل «بود» و «نبود» در تضاد یا تقابل با یکدیگر قرار دارند.

۴-۲. شعر «صلح»

صلح، مثل چای تازه‌دم

صلح، مثل آفتاب

سایه درخت

مثل یک لباس بچگانه

روی بند رخت!

صلح، مثل خنده‌های کودکان

مثل ابرهای آسمان

صلح، مثل کوه، در سکوت

مثل سایه درخت توت!

صلح، مثل نان

مثل آب، توی جویبار

صلح، مثل اول بهار! (ابراهیمی، ۱۳۹۲: ۱۵).

جدول (۳) انسجام در شعر «صلح»

تعداد	نمونه‌های انسجام	عوامل انسجام
۴	«صلح» (۶ بار) / «سایه» (۲ بار) / «درخت» (۲ بار) / «مثل» (۱۰ بار)	تکرار
۲	«آب» و «جویبار» / «درخت» و «توت»	شمول معنایی یا جزء و کل
۳	ابر» و «آسمان» (هم‌معنایی بافت مقید) «آب» و «تان» (هم‌معنایی بافت مقید) «لباس» و «رخت»	هم‌معنایی یا مترادف
۷	«چای» و «تازه‌دم» / «درخت» و «سایه» / «لباس»، «بند» و «رخت» / «رخت» و «بچه‌گانه» / «ابر» و «آسمان» / «آسمان» و «آفتاب» / «آب» و «جویبار»	هم‌آبی
۲	«سایه» و «آفتاب» / «ابر» و «آفتاب»	تضاد یا تقابل
۱	یک لباس (یک دست)	واحدواژگی

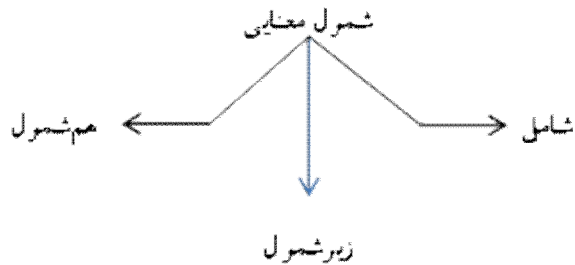
الف. تکرار: در این شعر واژگان «صلح»، «سایه»، «درخت» و «مثل» تکرار شده‌اند. تکرار کلمه «صلح» با عنوان شعر - که «صلح» است - همخوانی دارد و نشانه تأکید شاعر بر این مفهوم است. همچنین شاعر با تکرار کلمه «مثل» نشان می‌دهد که قصد مانند کردن و شبیه دانستن مفهوم مورد نظر خود با دیگر مقوله‌ها را دارد.

ب. شمول معنایی^۱ یا جزء و کل: شمول معنایی رابطه‌ای جانیشینی محسوب می‌شود که در آن واژه‌ها زیرشمول مفهوم واژه‌های شامل به‌علاوه یک یا چند وابسته است (پهلوان‌نژاد و سرسرابی، ۱۳۹۰: ۱۶). لاینز واژه‌ای را که از معنی گسترده‌تری برخوردار است و معنی چند

^۱ - hyponym

واژه را شامل^۱ می‌شود، به اصطلاح «فراگیرنده» می‌نامد و واژگان هم‌شمول^۲ را زیرشمول^۳ واژه فراگیرنده می‌داند. انسجام واژگانی شمول معنایی را می‌توان نوعی رابطه متعددی دانست. این اصطلاح از منطق به معنی‌شناسی راه یافته است، برای مثال اگر گوسفند زیرشمول پستاندار باشد، «پستاندار» نیز زیرشمول حیوان می‌شود. پس گوسفند زیرشمول حیوان است (صفوی، ۱۳۹۱: ۳۵-۳۸). نمودار شماره ۱ رابطه شمول معنایی را نشان می‌دهد.

نمودار شماره ۱: رابطه اعضای شمول معنایی

با توجه به مطالبی که در مورد عامل انسجامی شمول معنایی مطرح شد، در این شعر «آب» و «جویبار»، و «درخت» و «توت» را می‌توان در مقام واژه‌های شامل و زیرشمول گنجانند.

ج. هم‌معنایی یا ترادف: هم‌معنایی را می‌توان به انواعی تقسیم کرد. اگر چند واژه در مفهوم ضمنی‌شان هم‌معنی باشند، در چنین مفهومی می‌توانند جانشین یکدیگر شوند. این نوع هم‌معنایی را هم‌معنایی ضمنی می‌نامند. در جمله «برو بابا»، «بابا» را می‌توان هم‌معنی ضمنی «عمو» یا «دایی» نیز دانست. هم‌معنایی بافت مقید آن است که واژه‌ای برحسب بافت، جانشین واژه‌ای دیگر شود و در آن شرایط، هم‌معنی با آن تلقی گردد. منظور از هم‌معنایی تحلیلی نیز آن است که بین بعضی از واژه‌ها نوعی هم‌معنایی مطلق باشد، ولی جانشین‌سازی واژه با ترکیبی از شرایط لازم مفهوم آن همیشه مقدور نباشد (صفوی، ۱۳۸۳: ۱۰۸-۱۱۰). در این شعر «ابر» و «آسمان»، و «آب» و «تان» به نوعی در هم‌معنایی مقید قرار دارند. همچنین «لباس» و «رخت» را نیز می‌توان در هم‌معنایی تحلیلی گنجانند.

^۱ - superordinate

^۲ - co-hyponym

^۳ - hyponym

- د. تضاد یا تقابل: تقابل معنایی گونه‌های مختلفی را شامل می‌شود که عبارت‌اند از:
- **تقابل مدرّج**^۱: صورت‌هایی چون «سر در گم»، «بزرگ و کوچک» که در میان صفت‌ها قرار می‌گیرند و به لحاظ کیفیت درجه‌بندی می‌شوند، در قالب تقابل مدرّج قرار می‌گیرند.
  - **تقابل مکمل**^۲: نفی یکی از دو واژهٔ متقابل، اثبات واژهٔ دیگری است، نظیر «روشن / خاموش»، «باز/ بسته»، «زن/ مرد».
  - **تقابل دوسویه**^۳: این دسته از متقابل‌ها در رابطهٔ دوسویه با یکدیگر قرار دارند، مثل «خرید/ فروش».
  - **تقابل جهت‌ی**^۴: نمونهٔ بارز و آشکار این نوع تقابل «رفت» و «آمد» است. در چنین تقابلی «آمد» نسبت به «رفت» مستلزم حرکت به یا از سوی گوینده است.
  - **تقابل ضمنی**: واژه‌هایی مانند «فیل / فنجان»، «مرد/ نامرد» و «راه/ چاه» که به نظر می‌رسد باید در قالب تقابل واژگانی بررسی شوند، بیانگر نوعی تقابل ضمنی محسوب می‌شوند (همان: ۱۱۷-۱۲۰).
- در شعر مورد نظر «سایه» با «آفتاب»، و «ابر» با «آفتاب» نوعی تقابل را به ذهن متداعی می‌کنند و به نظر می‌رسد که می‌توان آن‌ها را در مبحث تقابل مکمل گنجانند، زیرا نفی یکی مستلزم اثبات دیگری است.
- ه. **هم‌آیی**: هم‌آیی به ارتباط همیشگی و پی‌درپی که یک کلمه در یک زبان با واژه‌هایی معین دارد، اطلاق می‌شود. چنانکه با ادای یک کلمه، کلمهٔ دیگر هم انتظار ذکر شدن دارد (آل بویه لنگرودی و نظری، ۱۳۹۱: ۲۵). در شعر «صلح» کلمات «چای» و «تازه‌دم»، «درخت» و «سایه»، «لباس»، «بند» و «رخت»، «ابر» و «آسمان»، «آفتاب» و «آسمان»، «آب» و «جویبار» با عامل هم‌آیی به انسجام شعر کمک کرده‌اند.
- و. **واحدواژگی**: واحدواژگی اصطلاحی است که برای اشاره به نوعی رابطهٔ مفهومی میان دو واژه به کار می‌رود که یکی به مثابه واحد شمارش برای واژه‌ای دیگر است (صفوی، ۱۳۸۳: ۱۰۵).

^۱- gradable opposition

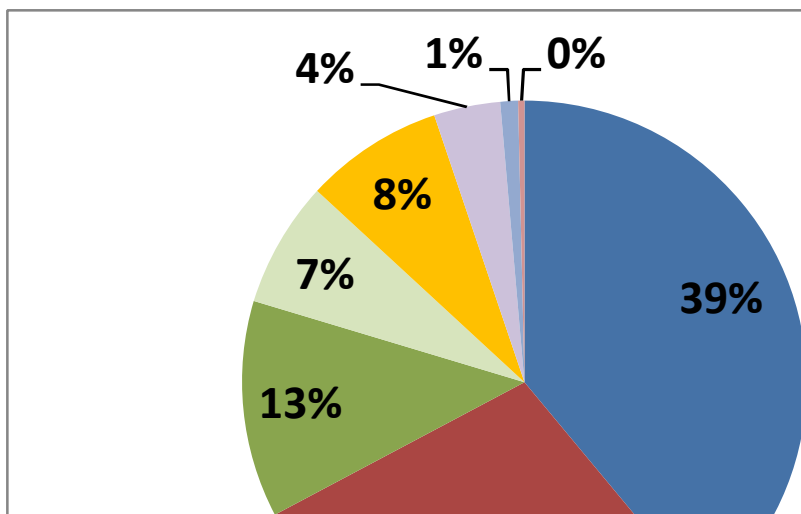
^۲- complementary opposition

^۳- symmetrical opposition

^۴- directional opposition

برای نمونه واحد شمارش «دست» برای «کت و شلوار»، واحد شمارش «قبضه» برای «تفنگ» و واحد شمارش «دسته» برای «گل». در این شعر «یک لباس» در «مثل یک لباس بچه‌گانه» در واقع به «یک دست لباس» تعبیر شده است و به کار بردن این واحد شمارش برای لباس در نظام معنایی، انسجام واژگانی «واحدواژگی» نام دارد.

بررسی کتاب *صلح مثل چای تازه‌دم* از جعفر ابراهیمی - که دو نمونه از آن در این مقاله ارائه شده است - نشان می‌دهد که در کتاب یادشده ۱۱۳ بار هم‌آیی، ۸۲ بار تکرار، ۳۶ بار تضاد یا تقابل، ۲۱ بار هم‌معنایی، ۲۳ بار شمول معنایی، ۱۱ بار جزءواژگی، ۳ بار واحدواژگی و ۱ بار هم‌آوانویسی به کار رفته است. بسامد بالای کاربرد هم‌آیی واژگان الهام‌گرفته از طبیعت، با واژگانی نظیر «ماه، خورشید و آسمان»؛ «آب و جویبار»؛ «باد و باران» و «کوه، دشت و جنگل» نشان‌دهندهٔ علاقهٔ وافر شاعر به طبیعت است. مفاهیم زندگی، عشق، نوع‌دوستی، ارزش وقت و هشدار به غنیمت شمردن آن و... با الهام از طبیعت و با پیامی اخلاقی و محکم در این اشعار مطرح شده است و هم‌آیی‌های واژگانی و تکرارها به القای این مفاهیم یاری می‌رسانند. نمودار شمارهٔ ۲ بسامد کاربرد ابزارهای انسجام واژگانی را در اشعار جعفر ابراهیمی نشان می‌دهد.

نمودار شمارهٔ ۲: بسامد کاربرد ابزارهای انسجام واژگانی در اشعار منتخب جعفر ابراهیمی

۵. تحلیل انسجام و ازگانی اشعار منتخب عرفان نظر آهاری

۵-۱. «این فرشته خط خطی است»

این فرشته ساده است و خط خطی ست

سربه‌زیر و یک کمی خجالتی ست

بوی سیب می‌دهد لباس او

دامنش حریر سبز و صورتی ست

گوشواره‌هایش از ستاره است

تاجش از شهاب‌سنگ قیمتی ست

سُرمه‌های نقطه‌چین چشم‌هاش

ریزه‌هایی از طلاست، زینتی ست

تگه‌ای بهشت توی دستش است

خنده‌های کوچکش، قیامتی ست

دشمنی همیشه در کمین اوست

دشمنش بد و حسود و لعنتی ست

هاج و واج مانده روی این زمین

او فرشته‌ای غریب و پاپتی ست

این فرشته راستش خود تویی

قصهٔ فرشته‌ات حکایتی ست (نظر آهاری، ۱۳۹۳: ۹).

جدول شمارهٔ ۴: انسجام در شعر «این فرشته خط خطی است»

تعداد	عوامل انسجام	نمونه‌های انسجام
۴	تکرار	«است» (۱۴ بار) / «فرشته» (۴ بار) / «دشمن» (۲ بار) / «خط» (۲ بار)
۴	شمول معنایی یا جزء و کل	«سبز» و «صورتی» / «دامن» و «لباس» / «سنگ قیمتی» و «طلا» / «گوشواره» «طلا» و «زینتی»

۲	«سربه‌زیر» و «خجالتی» (در مفهوم محفوظ به حیا و با حجب) / «قصه» و «حکایت» (هم‌معنایی بافت مقید)	هم‌معنایی یا مترادف
۱۱	«تاج» و «قیمتی» / «شهاب‌سنگ» و «ستاره» / «حسود» و «لعنتی» / «غریب» و «پاپتی» / «سرمه» و «چشم» / «سر به زیر» و «خجالتی» / «طلا» و «زینتی» / «دشمن» و «لعنتی» / «لباس»، «دامن» و «حریر» / «سرمه» و «چشم» / «بهشت» و «قیامت»	هم‌آیی
۳	«فرشته» و «پاپتی» / «زمین» و «قیامت» (تباین) / «زمین» و «بهشت» (در مفهوم دنیا و آخرت)	تضاد یا تقابل

الف. تکرار: با مقایسه عملکرد گفتمانی گروه‌های سنی مختلف کودکان در زمینه کاربرد ابزارهای انسجامی این نتیجه تأیید شده است که با افزایش سن کودکان، میزان بهره‌گیری آنان از ابزار انسجام واژگانی تکرار روندی تصاعدی دارد (محرابی ساری، ۱۳۹۴: ۱۴). در این شعر نیز فعل «است»، به دلیل اینکه در جایگاه ردیف قرار گرفته، تکرار شده است که این تکرار به انسجام موسیقایی شعر کمک زیادی می‌کند. همچنین واژه «فرشته» نیز - که بخشی از عنوان شعر است - چهار بار تکرار شده که نشانه اهمیت این واژه از نظر شاعر است. تکرار واژه‌های «دشمن» و «خط» در انسجام بخشی شعر نقش چندانی ایفا نمی‌کنند.

ب. شمول معنایی یا جزء و کل

همچنان که قبلاً اشاره کردیم، ممکن است مفهومی بتواند یک یا چند مفهوم دیگر را شامل شود که در این صورت بین آنان رابطه شمول معنایی برقرار خواهد بود. شمول معنایی را به دسته ناهمنام و همنام تقسیم می‌کنند. شمول معنایی همنام آن است که یک واژه، هم جایگاه واژه شامل را اشغال کند و هم جایگاه یکی از واژه‌های زیرشمول را به خود اختصاص دهد (صفوی، ۱۳۸۳: ۹۹-۱۲۱).

در تحلیل ابزار انسجامی شمول معنایی در شعر مورد نظر باید گفت که واژگان «سبز» و «صورتی» در نقش واژگان هم‌شمول در حوزه واژه شامل «رنگ» قرار می‌گیرند. همچنین «دامن» زیرشمول «لباس»، «گوشواره» زیرشمول «طلا» و «طلا» نیز زیرشمول «سنگ»

قیمتی» محسوب می‌شوند و براساس تعاریف بالا در شمول معنایی ناهمنام جای گرفته و با حضور خود به انسجام‌بخشی شعر کمک کرده‌اند.

ج. هم‌معنایی

به کلمات هم‌معنایی که در سیاق و عبارتی قابل جایگزینی باشند، مترادف نیز می‌گویند (پهلوان‌نژاد و سرسرابی، ۱۳۹۰: ۱۵). در مقوله هم‌معنایی یا ترادف در این قطعه شعر، دو واژه «سربه‌زیر» و «خجالتی» در مفهوم باحجب و حیا بنا به بافت می‌توانند در جمله‌هایی جایگزین هم و مترادف محسوب شوند. همچنین است موقعیت کلمات «قصه» و «حکایت».

د. هم‌آیی

این شعر نوعی شعر روایی محسوب می‌شود و لازمه یک شعر روایی آن است که رشته‌ای مصرع‌ها را با یکدیگر پیوند بزند که به نظر می‌رسد عنصر واژگانی «هم‌آیی» در ایجاد این پیوند و انسجام اهمّیت ویژه‌ای دارد (فرهنگی، ۱۳۸۵: ۷۷). باهم‌آیی واژگانی را به دو گونه تقسیم می‌کنند: هم‌نشینی و متداعی. باهم‌آیی واژگانی برحسب تشابه صورت می‌پذیرد که این تشابه یا برحسب انتخاب‌های حوزه‌ای پدید می‌آید و یا به مؤلفه معنایی واحد واژگانی نسبت به یکدیگر مربوط است. برای نمونه «شبهه» - که در هم‌آیی با «اسب» قرار می‌گیرد - نوعی باهم‌آیی هم‌نشینی به حساب می‌آید. در حالی که آمدن «تیر» و «پیر» با هم نوعی باهم‌آیی متداعی است که برحسب تشابه صورت گرفته است (صفوی، ۱۳۹۱: ۳۰۷). در این شعر واژگان «دامن» و «لباس» و «حریر»، «شهاب‌سنگ» و «ستاره»، «حسود» و «لعنتی»، «غریب» و «پاپتی»، «سرمه» و «چشم»، «سربه‌زیر» و «خجالتی»، «تاج» و «قیمتی»، «طلا» و «زینتی»، «دشمن» و «لعنتی» در باهم‌آیی، چه از نوع متداعی و چه از نوع جانیشینی، به انسجام واژگانی ابیات تحکیم بخشیده‌اند.

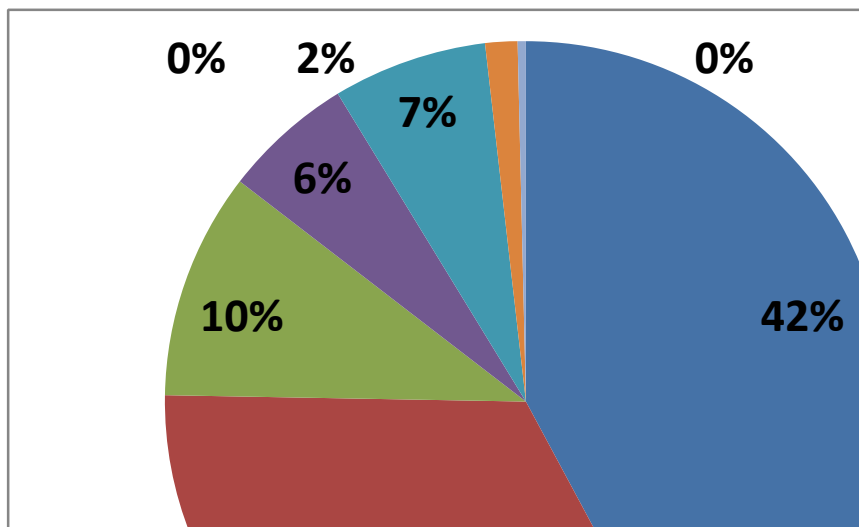
ه. تضاد یا تقابل

همچنان‌که قبلاً اشاره شد، دو واژه‌ای که معنای یکی مخالف واژه دیگر باشد، متضاد محسوب می‌شوند. اما گاهی بر اساس اینکه آیا بین دو زوج متضاد درجه‌بندی وجود دارد یا نه، تمایز قائل می‌شوند. برای نمونه شخصی که مرد نیست، حتماً زن است، اما قدّی که بلند است، حتماً کوتاه نیست؛ زیرا بین اندازه کوتاه و بلند، اندازه دیگری هم وجود دارد. بنا به این تعاریف

«کوتاه» و «بلند» را زوج درجه‌بندی‌پذیر می‌نامند. برخی زبان‌شناسان کاربرد اصطلاح «متضاد» را فقط برای زوج‌های درجه‌بندی‌ناپذیر استفاده می‌کنند (نسیمی‌راد، ۱۳۹۲: ۱۵).

در مبحث انسجامی تضاد یا تقابل در این شعر، اگر از صفت لعنتی «شیطان» به ذهن متداعی شود، با «فرشته» در تضاد است. در کلمات «زمین» و «قیامت» نیز نوعی تقابل وجود دارد. همچنین اگر از «زمین» و «بهشت» مفهوم «دنیا» و «آخرت» مورد نظر باشد، مبحث انسجام واژگانی تضاد جلوه می‌کند. همچنین «سبز» و «صورتی» علاوه بر شمول معنایی در حوزه انسجام واژگانی تباین نیز می‌گنجند و در جایگاه متضادهای درجه‌بندی‌ناپذیر جای می‌گیرند.

بررسی اشعار منتخب عرفان نظرآهاری نشان می‌دهد که این شاعر ابزارهای انسجام واژگانی را در خدمت گرفته تا مفاهیم قناعت، عدالت‌طلبی، ظلم‌ستیزی، ارزش زندگی و مرگ، عرفان و شناخت انسان از خود و در نهایت پروردگار بزرگ را هنرمندانه و با ذهنی خلاق به تصویر بکشد. تخته سیاه جهان، تماس با خدا، استکان نور، جوجه تیغی دل، سنگفرش کهکشان، کلید خدا و... واژگان و ترکیباتی هستند که شاعر با انسجام‌بخشی به آن‌ها و با هم‌آیی‌های واژگانی و تکرارها در خدمت موضوع و اهداف عرفانی خود گرفته است. کاربرد بالای عوامل انسجام واژگانی در اشعار منتخب عرفان نظرآهاری نیز به‌وضوح مشاهده می‌شود. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که انسجام واژگانی هم‌آیی ۱۱۶ بار، تکرار ۹۱ بار، تضاد یا تقابل ۲۸ بار، هم‌معنایی ۱۶ بار، شمول معنایی ۱۹ بار، جزءواژگی ۴ بار و واحدواژگی ۱ بار در کتاب روی تخته سیاه جهان با گنج نور بنویس به کار رفته است. نمودار شماره ۳ بسامد کاربرد ابزارهای انسجام واژگانی را در اشعار عرفان نظرآهاری نشان می‌دهد.

نمودار شماره ۳: بسامد کاربرد انسجام واژگانی در اشعار منتخب عرفان نظراآهاری

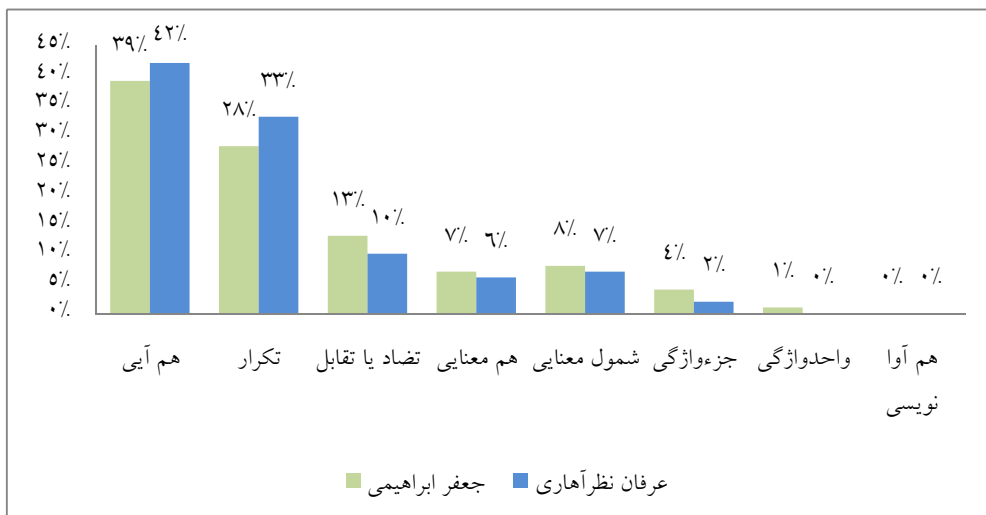
۶. نتیجه گیری

انسجام واژگانی به رابطه‌های واژگانی کلمات یک متن مربوط می‌شود. این نوع انسجام مبتنی بر رابطه‌ای است که واحدهای واژگانی زبان با توجه به محتوای معنایی‌شان با هم دارند. کودکان در سنین چهار تا هفت سال، قادر به استفاده از ابزارهای انسجام واژگانی به منظور سازماندهی کلام خود هستند و تمامی گروه‌های سنی از میان زیرمجموعه‌های انسجام واژگانی به‌ویژه در میان تکرار و هم‌آیی، به تکرار تمایل بیشتری دارند.

این پژوهش - که با هدف بررسی و تحلیل کاربرد عوامل انسجام واژگانی در اشعار جعفر ابراهیمی و عرفان نظراآهاری انجام شد - نشان می‌دهد که نمونه‌های عوامل انسجامی در آثار هر دو شاعر به میزان قابل توجهی جلوه‌گر است. آمار به‌دست‌آمده از این تحقیق بیانگر بسامد بالای انسجام واژگانی هم‌آیی و تکرار در اشعار این دو شاعر و نشان‌دهنده انتخاب حساب‌شده واژگان با توجه به رده سنی مخاطبان مورد نظر است. مقایسه واژگان به‌کار رفته و ابزارهای انسجام واژگانی در اشعار این دو شاعر نشان می‌دهد که:

۱. جعفر ابراهیمی از واژه‌های مربوط به طبیعت برای بیان مقصود خود بهره می‌گیرد، در حالی که عرفان نظرآهاری معانی عرفانی را با استفاده از واژه‌های متناسب و در حدّ درک و فهم نوجوانان به تصویر می‌کشد.
  ۲. با توجه به گروه سنی نوجوان - که مخاطبان مشترک هر دو شاعر محسوب می‌شوند- اشعار ابراهیمی ساده‌تر و برای گروه سنی کودکان نیز قابل فهم است؛ در مقابل، نظرآهاری با معانی عرفانی، اشعار خود را کمی پیچیده کرده است.
  ۳. کوتاهی اشعار ابراهیمی خصوصیتی است که در بیشتر نمونه‌های شعری او جلوه‌گر است، در حالی که نظرآهاری ترجیح می‌دهد برای بیان موضوع خود از واژگان بیشتری استفاده کند و این ویژگی، تفاوت مسلّم دو شاعر را در انتخاب واژگان و بیان موضوع از دیدگاه دو جنس متفاوت تداعی می‌کند. شاعر مرد ترجیح می‌دهد که کوتاه‌تر سخن بگوید و شاعر زن بر آن است که تمامی جزئیات مفهوم مورد نظر را شرح دهد.
- مقایسهٔ درصد عوامل انسجام واژگانی به کار گرفته‌شده نشان می‌دهد که کاربرد ابزارهای انسجام واژگانی در اشعار هر دو شاعر با مقدار ناچیزی تفاوت برابر است. البته توجه به دیدگاه‌ها، تصاویر ذهنی، هدف و مخاطب مشترک این دو شاعر کاربرد ابزارهای انسجام واژگانی نسبتاً یکسانی را ضروری می‌نماید. نمودار شمارهٔ ۴ بیانگر مقایسهٔ بسامد ابزارهای انسجام واژگانی اشعار منتخب دو شاعر است.

نمودار شماره ۴: مقایسه انسجام واژگانی در اشعار منتخب جعفر ابراهیمی و عرفان نظرآهاری

این تحقیق نخستین گام برای یافتن درجه کمی انسجام واژگانی در اشعار کودک و نوجوان جعفر ابراهیمی و عرفان نظرآهاری است. در گام بعدی می‌توان به بررسی عوامل انسجامی دیگر در آثار منتخب کودک و نوجوان از دیدگاهی گسترده‌تر پرداخت.

منابع

- آل بویه لنگرودی، عبدالعلی و علیرضا نظری. (۱۳۹۱)، «هم‌آیی واژگانی و نقش آن در انسجام خطبه‌های نهج‌البلاغه»، فصلنامه ادبیات دینی، شماره ۳، زمستان، صص ۲۳-۴۴.
- ابراهیمی، جعفر. (۱۳۹۲). *صلح مثل چای تازه دم*. تهران: نشر پیدایش.
- اسمیت، نیل و دیردری ویلسون (۱۳۶۷)، *زبان‌شناسی نوین*؛ نتایج انقلاب چامسکی، ترجمه ابوالقاسم سهیلی و همکاران، تهران: آگاه.
- ایشانی، طاهره. (۱۳۹۳). «تحلیل مقایسه‌ای عوامل انسجام در دو غزل حافظ و سعدی و تأثیر آن بر انسجام متن». *فصلنامه علمی - پژوهشی زبان پژوهی دانشگاه الزهراء*، سال ۶، شماره ۱۰، بهار، صص ۹-۳۵.
- پروینی، خلیل و علی‌رضا نظری. (۱۳۹۳). «بررسی نقش عامل تکرار در انسجام‌بخشی به خطبه‌های نهج‌البلاغه براساس الگوی انسجام هلیدی و حسن». *فصلنامه علمی - پژوهشی زبان پژوهی دانشگاه الزهراء*، سال ۶، شماره ۱۰، بهار، صص ۳۷-۶۱.
- پورنامداریان، تقی و طاهره ایشانی. (۱۳۸۹). «تحلیل انسجام و پیوستگی در غزلی از حافظ با رویکرد زبان‌شناسی نقشگرا». *فصلنامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی*، سال ۱۸، شماره ۱۲ (پیاپی ۶۷)، بهار، صص ۷-۴۳.
- پهلوان‌نژاد، محمدرضا و شراره‌سادات سرسرابی. (۱۳۹۰). «معادل‌یابی واژگان قرآنی در پرتو روابط موجود در نظریه شبکه معنایی». *مجله مطالعات اسلامی؛ علوم قرآن و حدیث*، سال ۴۳، شماره ۳ (پیاپی ۸۶)، بهار و تابستان، صص ۹-۴۴.
- شریفی، شهلا و سریرا کرامتی یزدی. (۱۳۸۷). «بررسی باهم‌آیی‌های واژگانی زبان فارسی در امر آموزش فارسی به غیر فارسی‌زبانان». *مجموعه مقالات سمینار آموزش زبان فارسی به غیر فارسی‌زبانان*، تهران، صص ۲۲۰-۲۲۵.
- شیری، علی‌اکبر. (۱۳۸۲). «عوامل انسجام در زبان فارسی». *مجله رشد آموزش زبان و ادب فارسی*، سال ۱۷، شماره ۶۸، صص ۹-۱۵.
- صفوی، کورش. (۱۳۸۳) *درآمدی بر معنی‌شناسی*. تهران: سوره مهر.
- _____ (۱۳۹۱). *نوشته‌های پراکنده؛ دفتر اول: معنی‌شناسی*. تهران: نشر علمی.
- غلامحسین‌زاده، غلامحسین و حامد نوروزی. (۱۳۸۹). «نقش تکرار آوایی در انسجام واژگانی شعر عروضی فارسی». *نشریه ادب و زبان دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، شماره ۲۷، بهار.

فرهنگی، سهیلا. (۱۳۸۵). «تحلیل گفتمانی شعر «پیغام ماهی‌ها» از سهراب سپهری». فصلنامه علمی- پژوهشی پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شماره ۶، بهار و تابستان، صص ۶۹-۸۴.

قوامی، بدریه و لیدا آذرخوا. (۱۳۹۲). «تحلیل انسجام و هماهنگی انسجامی در شعری کوتاه از شاملو». فصلنامه علمی- پژوهشی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج، سال ۵، شماره ۱۵، تابستان، صص ۷۱-۸۴.

گشمردی، محمودرضا و المیرا رضانواز. (۱۳۹۲). «نقد بافتاری ترجمه‌های کتاب شازده کوچولو با تکیه بر زبان‌شناسی متن». مجله زبان پژوهی، سال ۵، شماره ۹، پاییز، صص ۱۷۳-۱۹۷.

محرابی‌ساری، ایران. (۱۳۹۴). «روند رشد کاربرد ابزار انسجام واژگانی در کودکان فارسی‌زبان». جستارهای زبانی، دوره ۶، شماره ۷ (پیاپی ۲۸)، بهمن و اسفند، صص ۱۸۳-۲۰۴.

مرآت، مرجان. (۱۳۹۰). «انسجام واژگانی در قرآن؛ بررسی سوره نور». فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، سال ۱۷، شماره ۶۵ و ۶۶، بهار و تابستان، صص ۲۹۶-۳۳۳.

مسبوق، سیدمهدی و شهرام دلشاد. (۱۳۹۵). «تحلیل انسجام و هماهنگی انسجامی در مقامه مضربیه بدیع‌الزمان همدانی». فصلنامه جستارهای زبانی، دوره ۷، شماره ۱ (پیاپی ۲۹)، فروردین و اردیبهشت، صص ۱۵۱-۱۷۲.

نسیمی‌راد، علی. (۱۳۹۲). تعیین میزان شباهت معنایی فرهنگ جامع واژگان مترادف، پایان‌نامه کاردانی، دانشگاه صنعتی مالک اشتر.

نظرآهاری، عرفان. (۱۳۹۳) روی تخته سیاه جهان با گچ نور بنویس. تهران: انتشارات نور و نار. هال، رابرت اندرسون (۱۳۶۳)، زبان و زبان‌شناسی، ترجمه محمدرضا باطنی، تهران: امیرکبیر.

Halliday, M. A. K. (1985) An introduction to Functional Grammar. London: Edward Arnold.

Halliday, M. A. K. and Ruqaiya Hasan (1976) Cohesion in English. London: Longman.